

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI YURIDIK FAKULTETI
BAKALAVR BOSQICH TALABASI
"BACHELOR'S DEGREE STUDENT OF THE FACULTY OF LAW AT
TERMEZ STATE UNIVERSITY"

Muallif: **Nimatova Sadoqat**
Rizamatovna

Author: **Nimatova Sadokhat**
Rizamatovna

nimatovasadoqat@gmail.com

Internet erkinligi va inson huquqlari:
Xalqaro huquqda soʻz erkinligi va senzura
oʻrtasidagi muvozanat

Internet Freedom and Human Rights:
The Balance Between Freedom of Expression
and Censorship in International Law

Kalit soʻzlar: Davlatning axborot suvereniteti, soʻz erkinligi, kiber xavfsizlik, “Internetda soʻz erkinligi toʻgʻrisida”gi qoʻshma deklaratsiya, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, konstitutsiyaviy tendentsiya, moderatsiya, federal qonun, aksiologik, gnoseologik, texnologik va axloqiy.

Keywords: State information sovereignty, freedom of expression, cyber security, Joint Declaration on Freedom of Expression on the Internet, development of information technologies, constitutional trends, moderation, federal law, axiological, gnoseological, technological, and ethical.

Annotatsiya: Soʻz erkinligi har qanday demokratik jamiyatning tayanch ustunlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda internet ushbu erkinlikning eng

asosiy platformasiga aylangan: fuqarolar fikr bildirish, ma'lumot tarqatish va turli nuqtai nazarlarni bildirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Biroq so'nggi yillarda ko'plab davlatlar tomonidan turli xavfsizlik, siyosiy barqarorlik yoki "axloqiy qadriyatlar" ni asrash nomi ostida internetdagi faoliyatga cheklovlar qo'yilishi holatlari tez-tez uchrab turibdi. Bu holat inson huquqlarining, xususan, so'z erkinligining xalqaro-huquqiy jihatdan cheklanishi va xalqaro huquq normalari bilan qanday mos kelishi masalasini kun tartibiga olib chiqmoqda.

Annotation: Freedom of expression is considered one of the fundamental pillars of any democratic society. In the modern world, the Internet has become the main platform for exercising this freedom, allowing citizens to express opinions, share information, and present diverse viewpoints. However, in recent years, many states have increasingly imposed restrictions on online activity under the pretext of protecting national security, political stability, or "moral values." These developments raise important questions about the international legal limitations on human rights—particularly freedom of expression—and how such restrictions align with international legal norms.

Fikr va so'z erkinligi shaxsiy huquqlar deb hisoblanadi. Ushbu erkinliklar inson huquqlariro'yxatida doimo muhim o'rinlarni egallab kelgan va xalqaro-huquqiy tartibga solishdayetarlichae'tiborga olingan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarni himoya qilish to'g'risida"gi konvensiyada davlat chegaralari va organlaridan qat'i nazar, har qandayyo'lbilan ma'lumot va g'oyalarni izlash, olish va tarqatish erkinligi orqali ochib berilgan erkinligi huquqinimustahkamlaydi. So'z erkinligi - axborotni og'zaki, yozma yoki boshqa shaklda erkin izlash, olish, saqlash,foydalanish va tarqatish huquqidir. Har bir inson fikr va fikr erkinligi huquqiga ega. Xususan, hechkimni o'z fikrini aytishga yoki uni rad etishga majburlab bo'lmaydi. Jahon amaliyotida internetni na milliy, na xalqaro qonunchilik bilan to'liq samarali tartibgasolish mumkin emas, chunki har bir foydalanuvchi so'z erkinligiga shaxsiy va davlat huquqigaega. So'z erkinlikni xalqaro huquqiy tartibga solish davlatlar tomonidan tubdan boshqachahuquqiytartibga solishni

shakllantirish uchun asos yaratdi. Biroq, XX asrning ikkinchi yarmida Internetning paydo bo'lishi ko'plab yangi narsalarni olib keldi, natijada 1990-yillarning oxiri va XXI asrning boshlarida ko'plab mamlakatlarda milliy qonunchilik faol ravishda o'zgarishni boshladi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi davlat chegaralaridan qat'iy nazar – Internet orqali ma'lumot tarqatish imkonini berdi. Shunga ko'ra, axborotni tarqatishning bu usulidagi bugungi kunda eng ko'p talab qilinmoqda, lekin ko'pincha eng katta zarar keltiradi. “Davlatning axborot suvereniteti” va “kiber xavfsizlik” kabi tushunchalar paydo bo'ldi. Xalqaro munosabatlarda davlatlar xavfsizlik nuqtai nazaridan so'z erkinligiga cheklovlarni kuchaytirmoqda. Ular himoya qilishni zarur deb hisoblaydigan tahdidlar qatoriga Internet va u taqdim etayotgan imkoniyatlar kiradi. So'nggi yillarda Internetda inson huquqlari mavzusi tobora dolzarb bo'lib bormoqda va xalqaro tashkilotlar (BMT, YXHT, YUNESKO, Yevropa Kengashi va boshqalar) e'tiborini tortmoqda. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi Internet bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan ko'plab ishlar ko'rib chiqdi va kelib tushgan ko'plab shikoyatlar hali ham hal qilinishini kutmoqda. Shu bilan birga, so'z erkinligi demokratiyaning ishlashi va qaror qabul qilishda jamoatchilikning ishtiroki uchun zarurdir. “Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish 1142 | VOLUME 5, ISSUE 2, 2024 to'g'risida”gi konvensiyaning 10-moddasi shaxsiy daxlsizlik huquqiga tajovuz qilish to'g'risidagi ishlar bilan bir qatorda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Yevropa sudi qayta-qayta ta'kidlaganidek, Konvensiyaning 10-moddasi bilan kafolatlangan so'z erkinligi demokratik jamiyatning ajralmas tamoyili, “tayanchi” hisoblanadi. Axborot erkinligi va uni himoya qilish bo'yicha Yevropa sudining faoliyati qator ilmiy ishlarda atroflicha tahlil etilgan. Internetda axborot erkinligini himoya qilishning o'ziga xos xususiyatlari bor, lekin Yevropa sudining o'zining keng ko'lamli amaliyotiga va umuman Konvensiyaning 10-moddasini qo'llash bo'yicha ishlab chiqilgan tamoyillar va yondashuvlarga tayanadi. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi o'z qarorlarida so'z erkinligi mazmunini “hayratlantiruvchi va bezovta qiluvchi” ma'lumotlarni o'z ichiga olgan holda kengaytiradi. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi nafaqat g'oyalar va ma'lumotlarni tarqatish huquqi, balki uni

amalgaoşirish usullari ham himoya qilinishini ko'rsatdi . 2019-yil may oyining oxiriga kelib, Yevropa sudi Internet haqida tilga olingan 2,5 mingga yaqin ishni ko'rib chiqdi . Yevropa sudi amaliyoti mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar uchun katta qiziqish uyg'otadi. Sudfaoliyatining turli jabhalariga, masalan, so'z erkinligini himoya qilishga bag'ishlangan ko'plab nashrlar Internetda ham yoritilgan . Yevropa sudi o'z amaliyotini o'zi tahlil qiladi va umumlashtiradi. 2011-yilda uning Internet bilan bog'liq ishlar bo'yicha sharhi tayyorlandi, 2015-yil iyun oyida uning yangilangan versiyasi chiqdi. Ko'rib chiqish tuzilishi sudning o'zi qaysi masalalarni eng muhim deb bilishini baholashga imkon beradi: Internet bilan bog'liq ishlarga nisbatan yurisdiksiyaga ega bo'lish; ma'lumotlarni himoya qilish va ularni saqlash; so'z erkinligi; intellektual mulkni himoya qilish, ma'lumot va Internetga kirish; davlatlarga qarshi kurashish majburiyatlari internetdagi zo'ravonlik va boshqa jinoiy harakatlar. Yevropa sudi boshidanoq axborot erkinligi Internetga ham taalluqli degan pozitsiyani egallab keladi. Biroq, Internetda joylashtirilgan ma'lumotlarning himoyalaniş darajasi ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan ma'lumotlardan farq qiladi. Axel Springer AG Germaniyaga qarshi va Gannover malikasi Germaniyaga qarshi qarorlarida sud so'z erkinligi huquqi va shaxsiy hayotni hurmat qilish huquqi o'rtasidagi adolatli muvozanatni aniqlashda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan holatlarni umumlashtirgan: munozarajamoat manfaatlariga mos keladimi; masala jamoat arbobi haqida ketyaptimi va uning qanchalik mashhurligi; e'lon qilishdan oldin zarar ko'rgan shaxsning hatti-harakati; axborotni olish usuli va uning ishonchliligi; nashrning shakli va oqibatlari; axborotni tarqatganlik uchun tayinlangan jazoning og'irligi. Internet orqali ma'lumot olish va tarqatish muammolariga u ham e'tibor berishga majbur bo'ldi, chunki ko'plab davlatlarning qonun ijodkorligida xavfsizlik maqsadida tarmoqqa kirishni cheklashtirish tendensiyasi mavjud edi. XX asr oxirida so'z erkinligini ta'minlash uchun maxsus lavozimlar tashkilotildi. BMTning so'z va fikr erkinligi bo'yicha maxsus ma'ruzachisi lavozimi 1993-yilda BMTning Inson huquqlari bo'yicha komissiyasi qarori bilan joriy etilgan. Maxsus ma'ruzachi davlat hokimiyati va tashkilotlaridan so'z erkinligi huquqini buzish masalalari bo'yicha

ma'lumot to'playdi, ko'ribchiqishuchun turli mamlakatlarga sayohatlar natijasi bo'lgan umumiy yillik hisobot va yillik hisobotlarni taqdimetadi hamda ushbu huquqlarga rioya qilish va ularni amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Shunga o'xshash lavozimlar ba'zi boshqa xalqaro tashkilotlarda – Afrika Ittifoqi, Amerikadavlatlari tashkiloti, YXHTda joriy etilgan. Ular, shu jumladan kuchlarni birlashtirish orqali ishlaydi. 2011-yil 1-iyun ular "Internetda so'z erkinligi to'g'risida"gi Qo'shma deklaratsiyani qabul qildilar, unda internetning boshqa huquqlarni amalga oshirish va jamoatchilikni faollashtirishga ko'maklashish, shuningdek, tovarlar va xizmatlardan foydalanishni soddalashtirishda ulkan imkoniyatlari tanolindivaso'z erkinligi huquqini amalga oshirish davlatlarni internetga universal kirishni ta'minlashgako'maklashish majburiyatini yukladi. Internetga kirish, shuningdek, ta'lim, sog'liq va mehnat huquqlari, yig'ilishlar va uyushmalar erkinligi, saylovlarda erkin ishtirok etish huquqi kabi boshqa huquqlargahurmatni ta'minlash uchun ham zarurdir. 1143 | VOLUME 5, ISSUE 2, 2024 Germaniya Federal Konstitutsiyaviy sudi va AQSh Oliy sudining sud amaliyotini taqqoslashasosida xulosa qilish mumkinki, Federal Konstitutsiyaviy sud so'z erkinligi huquqining boshqa huquqlarga nisbatan ustuvorligini AQSh Oliy sudiga qaraganda ancha past darajada baholaydi. Germaniya Federal Konstitutsiyaviy sud Internetda so'z erkinligi huquqini amalga oshirish uchun qilona chegaralarni belgilaydi, boshqa odamlarning huquqlarini buzishdan saqlaydi. Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyaviy sudining sud amaliyoti, shuningdek, Internetda so'z erkinligini huquqiy tartibga solishni shakllantirish uchun ma'lum shartlarga ega, ular bir qator ziddiyatli ishlardan iborat, ammo AQSh Oliy sudining sud amaliyotidagi kabi ko'p emas. Sud Internetdan faol foydalanishning nisbatan qisqa muddati bilan izohlanadi. Ushbu amaliyotda sud ko'pincha ekstremistik faoliyatga davlatlar bilan bog'liq holda Internetda so'z erkinligi huquqini cheklash kabi fikrlarga e'tibor beradi. Bunday qarorlarni qabul qilish uchun asos "Ekstremistik faoliyatga qarshi kurash to'g'risida"gi Federal qonun hisoblanadi. Biroq, internetda so'z erkinligi huquqini huquqiy tartibga solish bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjud, chunki ko'p hollarda jamoatchilik

fikriga bosimni kuchaytirish, senzurani joriy etish, shuningdek, davlat tomonidan faktlarni soxtalashtirish, ishonchli ma'lumotlarga kirishhuquqinibuzish xavfi mavjud. Ba'zi davlatlarda bo'lgani kabi so'z va e'tiqod erkinligini butunlayistisnoqiladigan huquqiy tartibga solishning bunday haddan tashqari qat'iy choralariga yo'l qo'ymaslikkerak. Bundan tashqari, ba'zi davlatlarda internetda so'z erkinligini huquqiy tartibga solishni haddantashqari qo'llash holatlari mavjuddir. Bunday tendensiya fuqarolarga berilgan axborot resurslariningsezilarli darajada kamayishi bilan ifodalangan o'ta salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, bukelajakdifuqarolar uchun mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar ustidan davlat nazoratini kuchaytirishdanamoyonbo'lishi mumkin, chunki bunday mexanizm yordamida "nomaqbul" axborot resurslarini yo'qqilishmumkin. Shunday qilib, internetda so'z erkinligi huquqi davlat tomonidan tan olinishi, himoyaqilinishi va kafolatlanishi kerak, ammo davlat xavfsizligi, davlat sirlarini saqlash, boshqa odamlarningboshqahuquqlarini himoya qilish sababli mutlaq so'z erkinligi qabul qilinishi mumkin emas. Binobarin, davlatda so'z erkinligiga cheksiz huquq berish jamiyat va umuman davlatning beqarorlashishigaolibkelishi mumkin. Xususan, Internetning axborot sohasini huquqiy tartibga solishning ushbuamaliyotiba'zi davlatlarning Konstitutsiyaviy yoki Oliy sudlari tomonidan amalga oshiriladi, bu ular chiqarganqarorlarda ifodalanadi. Shunga qaramay, Osiyoning ba'zi zamonaviy davlatlarida qattiq senzurani o'rnatishdanamoyonbo'lishi mumkin bo'lgan internetning axborot sohasi ustidan davlat nazoratini kuchaytirishuchunasoslixavflar mavjud. Afsuski, boshqa huquqlarni himoya qilish va axborot manbalari sohasidadavlatmonopoliyasini o'rnatish uchun axborot resurslarini nazorat qilish uchun so'z erkinligi huquqini qonuniyva zaruriy cheklashni ajratib turadigan chiziq juda kam ajralib turadi, bu esa davlat tomonidano'zboshimchalik uchun keng imkoniyatlar ochadi. Konstitutsiyaviy sudlar ushbu sohada chiqarilganqoidalarga ko'proq e'tibor berishlari kerak. Agar xalqaro va xorijiy tajribaga nazar tashlasak, yangi konstitutsiyaviy tendentsiyani kuzatishimiz mumkin. Masalan, Gruziya va Meksika konstitutsiyalari internetga kirishni kafolatlaydi. Ayrim davlatlarning yangi

konstitutsiyalarida ijtimoiy tarmoq, veb-sayt, kibermakon kabi atamalarqo'llanilmoqda. Ya'ni Butunjahon Internet bilan bog'liq huquqlar kafolatlari asta-sekin konstitutsiyaviydarajada mustahkamlanmoqda. Bundan tashqari, BMT Inson huquqlari kengashi internetga kirishinsonhuquqlarini amalga oshirishning muhim vositalaridan biri, deb hisoblaydi. Xususan, Kengash Inson huquqlari bo'yicha kengash tomonidan 2018-yil 5-iyulda qabul qilingan qarorda shaxsningoflaynmuhitda ega bo'lgan huquqlari onlayn muhitda ham himoya qilinishi kerakligini tasdiqlagan. Bugungi kunda davlatning Internetga kirishini ta'minlash majburiyati o'z hududida fuqarolargaochiq va xavfsiz Internetdan foydalanishni ta'minlashdan iborat. Bu quyidagilarni nazardatutadi:birinchidan, mamlakatimizning barcha hududlarida yuqori tezlikdagi internetdan foydalanishuchunshart-sharoitlar yaratish choralarini ko'rish; ikkinchidan, texnik infratuzilmaning mavjudligini ta'minlash;uchinchidan, internet foydalanuvchilari huquqlarini himoya qilish. 1144 | VOLUME 5, ISSUE2, 2024Ilmiy adabiyotlarda turli xil qarashlar mavjuddir. S.A.Kulikovaning fikricha, "ommaviy axborot vositalarining ta'rifini axborot tarqatish shakllarini tartibga solishdan axborot mahsulotlarini ishlabchiqarish va tarqatish bilan shug'ullanadigan subyektlar faoliyatini tartibga solishga yo'naltirilishi uchunqayta ko'rib chiqish kerak" deb hisoblaydi . U ommaviy axborot vositalarining quyidagi ta'rifinitaklif qiladi: "cheklanmagan miqdordagi odamlar uchun xabarlar va materiallarni to'plash, yaratish,tahrirlash va tarqatish bilan shug'ullanadigan, ommaviy axborot vositalarining mazmunini vaqti-vaqtibilan yangilab turadigan yoki almashtiradigan, nashr etilishi ustidan tahririyat nazoratini (moderatsiyani)amalga oshiradigan tashkilot. Tarqatilgan xabarlar va materiallarning mazmuni doimiy nomgaegabo'lib,qonunchilik va jurnalistikaning axloqiy me'yorlarini buzganlik uchun javobgardir" . Bugungi kunda har qanday shaxs axborot tarqatuvchi bo'lishi mumkinligini inobatgaolsak,ommaviy axborot vositalari tushunchasi mazmunini faqat tashkilot bilan cheklab qo'yimaslikkerakdektuyuladi. Bundan tashqari, bu muammolarni hal qilmaydi, balki yangilarini yaratishi mumkin. Zero,qonun chiqaruvchi ommaviy axborot vositalari haqida obyekt sifatida gapiradi, taklif etilayotganta'rifesa uni huquq subyekti

darajasiga ko‘taradi, bu esa qonun hujjatlarini tubdan qayta qurishsiz mumkin emas. V.B.Naumov “ommaviy axborot manbai” tushunchasini ta’kidlashni taklif qildi, chunki “Internet ommaviy axborot hamma joyda yaratiladigan va tarqatiladigan muhit bo‘lib xizmat qiladi”. Ushbu taklifga javoban A.A.Sherbovich ta’kidlaganidek, ushbu konsepsiya onlayn saytlar va ommaviy axborot vositalarini birlashtirishga yordam beradi, ammo ularga “qonuniy jihatdan belgilangan maqom” bermaydi. Shunday qilib, fanda muhokama bor, ammo hozircha tizimli o‘zgarishlar yo‘q. Shubilanbirga, bu tizimlilikni birinchi o‘ringa qo‘yish kerak. Negaki, tarmoqda axborot tarqatilishini tartibga solish gaharakat qilganimizda, biz uning turli davlatlar hududidan tarqatilishi va har bir davlat hududidan foydalanish mumkinligi bilan duch keldik. Yurisdiksiya masalasi tug‘iladi. Bugungi kundama lumottarqatuvchi xorijiy kompaniyalar bilan nisbatan ko‘plab kelishmovchiliklar mavjud. Mutaxassislar to‘g‘ri ta’kidlaganidek, internet odamlarning aqliy mehnati mahsuli sifatidashaxs, davlat va jamiyatning ijtimoiy foydali maqsadlariga erishish vositasi xolos. Muloqot va axborotningo'ziga xos vositasi sifatida Internet insonning asosiy huquqlaridan biri – “har qanday vositavada vlat chegaralaridan qat’i nazar, axborot va g‘oyalarni izlash, olish va tarqatish” ni to‘liqroq amalga oshirishimkonini beradi. O‘tgan o‘n yilliklar davomida asosan texnik mutaxassislar tomonidan qo‘llaniladigan “axborot” atamasi umuminsoniy mavjudlik ma’nosiga ega bo‘ldi. Ijtimoiy va davlat hayotining barcha jabhalariga ta’sir ko‘rsatadigan ma’lumotlar, odamlar, ijtimoiy jamoalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning texnologik vositasidan shaxs, jamiyat va davlatning dinamik rivojlanishi uchun obyektiv zarur vosita va shartga aylanadi. Shu munosabat bilanshuni ta’kidlash kerakki, zamonaviy jamiyatda axborotning nafaqat jamiyat hayotidagi o‘rni varolini, balki uning shakllanishidan qat’i nazar, har qanday ma’lumot, ma’lumotlar to‘plami sifatida qabulqilinadigan axborotning huquqiy konsepsiyasini qayta ko‘rib chiqish kerak. Internet makonidaso‘zerkinligini ta’minlash va amalga oshirish sohasida yuzaga keladigan turli muammolarni tahlil qilarekanmiz, uning kamida to‘rt jihatini: aksiologik, gnoseologik, texnologik va axloqiy jihatlarini ajratib ko‘rsatish zarur. Albatta, eng muhim ijtimoiy-huquqiy qadriyat sifatida “erkinlik”

toifasining mohiyati, roli va o'rnini bizning munosabatimiz va to'g'ri tushunishimiz konseptual ahamiyatga ega. Hukumatning asosiy tamoyillari shakllanayotgan va demokratik institutlar va fuqarolik jamiyat tamoyillari salohiyatini ro'yobga chiqarishning asosiy asoslari va samarali mexanizmlarini doimiy ravishda izlash, erkinlikning turli shakllarini o'rganish bo'lgan, shu jumladan kibermakon, jamiyatdajimoiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omilidir. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan asosiy qadriyatlar, shu jumladan so'z erkinligi va shonchilima'lumotni erkin olish huquqi doimiy o'zgarishlarga duchor bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **“Inson huquqlari va asosiy erkinliklarni himoya qilish to'g'risida”gi Yevropa Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, 1948-yil.**
2. konvensiyasi, 1950-yil.
3. BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashi. **So'z erkinligi bo'yicha maxsus ma'ruzachi lavozimini joriy etish to'g'risidagi qaror, 1993-yil.**
4. OSCE (YXHT), BMT, Afrika Ittifoqi va Amerika davlatlari tashkiloti. **Internetda so'z erkinligi to'g'risida Qo'shma deklaratsiya, 1-iyun 2011-yil.**
5. Axel Springer AG Germaniyaga qarshi ishi. **Yevropa Inson huquqlari sudi, 2012-yil.**
6. Gannover malikasi Germaniyaga qarshi ishi. **Yevropa Inson huquqlari sudi, 2004-yil.**
7. Kulikova S.A. Ommaviy axborot vositalarining huquqiy ta'rifi masalalari. // **Huquqiy tadqiqotlar jurnali, 2020.**
8. Naumov V.B. **Internet huquqi va axborot xavfsizligi.** – Moskva: INFRA-M, 2018.
9. Sherbovich A.A. “Internet va huquqiy maqom muammolari” // **Jahon huquqi sharhi, 2019.**

10. Germaniya Federal Konstitutsiyaviy sudi va AQSh Oliy sudining sud amaliyoti: **So‘z erkinligi va konstitutsiyaviy ustuvorlik** masalalari, qiyosiy sharh.
11. Rossiya Federatsiyasi Federal qonuni “**Ekstremistik faoliyatga qarshi kurash to‘g‘risida**”.
12. YUNESKO. **So‘z erkinligi va internet boshqaruvi bo‘yicha xalqaro tavsiyalar**, 2022.
13. The World Justice Project. **Freedom of Expression and Rule of Law**, yillik hisobotlar.